

Economic contexts of changing the face of the military rulers of Shahrokh Timuri's court to patrons of art and social developers

Roya Zarifian Saleh Mokarram¹ | Elham Hassanvand²

1. Corresponding Author: Lecturer in the Department of Textile and Clothing Design, Faculty of Applied Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran. Email: royazarifian@gmail.com
2. Graduated from the PhD course in cultural management from Tehran Azad University, North Branch, Tehran, Iran. Email: el.hassanvand@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

28 October 2024

Received in revised form:

09 December 2024

Accepted:

10 December 2024

Keywords:

Timurid,
Cultural Supporters, Tax
Exemption, Syurgal,
Endowments, Ortaq.

One of the bright and Phosphorous eras in Iranian culture and art has been marked in TIMURID period of reign. Cultural support in TIMUR period was a centripetal and strong current what was stemmed from TIMUR, himself, was restricted to architecture and building. Conflict on power and reaching it more and as a result, beginning to decentralization in SHAHROKH period led to division of power and resources among powerful classes of TIMURID society. At this time, new cultural supporters were been appeared that the military rulers of SHAHROKH court were the most important of them. A direct link between cultural proceedings and funding related to it makes a basic and important question: Which economic development made military rulers support cultural and utility activities? It's assumed that the new tax exemptions from SHAHROKH court and a kind of special attention to agriculture and business were the most important factor of appearance and attraction of the military rulers as the cultural supporters. In this article, meanwhile studying of researches about social, economic and political areas in this period, we'll track and consider about the cultural activities background of the military rulers of TIMURID court descriptively and analytically. The researches results show that more than everything, the changed economic structure in format of tax exemption programs and also an economic boom of business and its efflorescence made a direct effect on the military rulers to be attracted to the cultural and utility activities to reach more legitimation.

Cite this article Zarifian Saleh Mokarram, Roya; Hassanvand, Elham. Economic contexts of changing the face of the military rulers of Shahrokh Timuri's court to patrons of art and social developers, *Journal of Visual Art Studies*, (2024), 2(1), 157-169.

DOI: 10.22111/jart.2024.50137.1065

© Zarifian Saleh Mokarram, Roya; Hassanvand, Elham.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: 10.22111/jart.2024.50137.1065

Extended Abstract

The Timurid era is one of the brilliant and shining periods of Iranian art and culture, which is also referred to as the Iranian artistic renaissance. Many believe that the driving force of this renaissance was initially provided by the Timurid court. They attracted artists from the centers and south of Iran to their courts in Khorasan and Transoxiana, and it was the personal taste and taste of the Timurid king and princes that brought new power and strength to Iranian aesthetics; but other researchers believe that the exaggerated aesthetic tastes of the Timurid princes and their high cultural level cannot be interfered with in increasing cultural public interest activities, because supporting the arts is a very costly task and requires significant financial resources. From this perspective, examining the impact of economic, social, cultural and political components on the artistic developments of this period is a necessity that must be addressed; because understanding the art and culture of each period depends on understanding the mechanisms that underpinned the cultural and artistic activities of that period. The aim of the following article is to examine the relationship between cultural activities and the provision of financial resources related to them, especially during the period of decentralization of power, and it is an attempt to answer the fundamental question of what economic developments paved the way for Shahrukh's military emirs to support public interest and cultural activities. To this end, in addition to studying and reviewing the research that has been conducted so far in the social, political, and economic fields of this period, a historical approach and a descriptive-analytical method have been used to analyze the impact of components such as new tax exemptions and special attention to agriculture and trade, as the most important factors in the emergence and attraction of new cultural patrons, especially from among Shahrukh's military emirs. Cultural patronage during Timur's time was a centralized and powerful movement that originated from Timur himself and was limited to construction and architecture. But the situation changed completely after Timur's death, and the powerful centralist movement he had created began to decline, and a centrifugal movement emerged during the reign of his successors, resulting in a series of economic, political, social, and cultural chain transformations. In the context of these transformations, the distribution of power and wealth resources among the powerful classes of Timurid society led to the emergence of new cultural patrons, the most important of whom were the military emirs of Shahrukh's court. The cultural and public interest activities of these new cultural patrons breathed new life into the cultural fabric of this period. Basically, the importance of military emirs in economic and cultural equations was related more than anything to the internal struggles of the Timurid princes. The Timurid princes used their only effective political weapon, namely the granting of regular financial privileges, to bring the Turkish military elites to their service. The powerful Turkic emirs, prominent members of the Chagatai tribes who had received regular financial privileges in return for military service, turned to cultural patronage, especially in its ostentatious and luxurious forms such as construction, for political reasons. The economic support for such activities was special tax policies that can be examined in three general branches: 1- Land ownership 2- Allocation of provincial tax expenditures within the provinces themselves and 3- Endowments. In addition to these tax policies, another fundamental factor that had a direct impact on creating effective economic conditions for attracting Timurid emirs to public benefit activities was the collaboration between them and the merchant class. Land ownership was usually carried out in the form of *sivurgal*. *Sivurgal* or *tüvul* assignment is a type of land whose ownership was hereditary and completely exempt from paying taxes. The central government avoided legal and civil interference in them, and government officials were also wary of any kind of interference in it, even stepping into it; therefore, the right to manage the lands and collect taxes was considered one of the prerogatives of the *Sivarghal* owner. The *Sivarghal* owners, especially those who were part of the Turkish military elite, usually did not reside in their *Sivarghal* lands; they preferred to reside with their families and retainers in large cities, and this was a factor that resulted in the accumulation of wealth in centers such as Herat and the richness of the cultural life of these centers. During the time of Shah Rukh Timurid, the rulers of the provinces enjoyed extensive financial independence, and taxes were often spent in the provinces themselves. Each new ruler showed off his new position and position to the people by implementing public construction projects, thus overshadowing the actions of the previous ruler with his own activities. Public construction and maintenance of mosques, schools, *khanqahs*, orphanages, water tanks and streams, bazaars and baths were considered part of the rulers' expertise and good governance style. Taxes often and primarily went to the pockets of officials, and some of them returned to society in the form

of charitable works. The interests of emirs, government officials, and city nobles were completely interconnected. The implementation of construction projects and support for cultural figures indicate the existence of common interests and mutual cooperation that linked the city nobles to the Timurid provincial government. In the area of endowments, four main groups can be distinguished in the Timurid period: a) Timurid sultans, b) the royal family, c) Timurid rulers and emirs, d) ordinary people. Endowments were usually made with the motive of legitimizing land ownership, preventing usurpation and confiscation, benevolence, and so on. The Timurid era is one of the brilliant and shining periods of Iranian art and culture, which is also referred to as the Iranian artistic renaissance. Many believe that the driving force of this renaissance was initially provided by the Timurid court. They attracted artists from the centers and south of Iran to their courts in Khorasan and Transoxiana, and it was the personal taste and taste of the Timurid king and princes that brought new power and strength to Iranian aesthetics; but other researchers believe that the exaggerated aesthetic tastes of the Timurid princes and their high cultural level cannot be interfered with in increasing cultural public interest activities, because supporting the arts is a very costly task and requires significant financial resources. From this perspective, examining the impact of economic, social, cultural and political components on the artistic developments of this period is a necessity that must be addressed; because understanding the art and culture of each period depends on understanding the mechanisms that underpinned the cultural and artistic activities of that period. The aim of the following article is to examine the relationship between cultural activities and the provision of financial resources related to them, especially during the period of decentralization of power, and it is an attempt to answer the fundamental question of what economic developments paved the way for Shahrukh's military emirs to support public interest and cultural activities. To this end, in addition to studying and reviewing the research that has been conducted so far in the social, political, and economic fields of this period, a historical approach and a descriptive-analytical method have been used to analyze the impact of components such as new tax exemptions and special attention to agriculture and trade, as the most important factors in the emergence and attraction of new cultural patrons, especially from among Shahrukh's military emirs. Cultural patronage during Timur's time was a centralized and powerful movement that originated from Timur himself and was limited to construction and architecture. But the situation changed completely after Timur's death, and the powerful centralist movement he had created began to decline, and a centrifugal movement emerged during the reign of his successors, resulting in a series of economic, political, social, and cultural chain transformations. In the context of these transformations, the distribution of power and wealth resources among the powerful classes of Timurid society led to the emergence of new cultural patrons, the most important of whom were the military emirs of Shahrukh's court. The cultural and public interest activities of these new cultural patrons breathed new life into the cultural fabric of this period. Basically, the importance of military emirs in economic and cultural equations was related more than anything to the internal struggles of the Timurid princes. The Timurid princes used their only effective political weapon, namely the granting of regular financial privileges, to bring the Turkish military elites to their service. The powerful Turkic emirs, prominent members of the Chagatai tribes who had received regular financial privileges in return for military service, turned to cultural patronage, especially in its ostentatious and luxurious forms such as construction, for political reasons. The economic support for such activities was special tax policies that can be examined in three general branches: 1- Land ownership 2- Allocation of provincial tax expenditures within the provinces themselves and 3- Endowments. In addition to these tax policies, another fundamental factor that had a direct impact on creating effective economic conditions for attracting Timurid emirs to public benefit activities was the collaboration between them and the merchant class. Land ownership was usually carried out in the form of sivurgal. Sivurgal or tüvul assignment is a type of land whose ownership was hereditary and completely exempt from paying taxes. The central government avoided legal and civil interference in them, and government officials were also wary of any kind of interference in it, even stepping into it; therefore, the right to manage the lands and collect taxes was considered one of the prerogatives of the Sivarghal owner. The Sivarghal owners, especially those who were part of the Turkish military elite, usually did not reside in their Sivarghal lands; they preferred to reside with their families and retainers in large cities, and this was a factor that resulted in the accumulation of wealth in centers such as Herat and the richness of the cultural life of these centers. During the time of Shah Rukh Timurid, the rulers of the provinces enjoyed extensive financial independence, and taxes were often spent in the provinces themselves. Each new ruler showed off his new position and position to the people by

implementing public construction projects, thus overshadowing the actions of the previous ruler with his own activities. Public construction and maintenance of mosques, schools, khanqahs, orphanages, water tanks and streams, bazaars and baths were considered part of the rulers' expertise and good governance style. Taxes often and primarily went to the pockets of officials, and some of them returned to society in the form of charitable works. The interests of emirs, government officials, and city nobles were completely interconnected. The implementation of construction projects and support for cultural figures indicate the existence of common interests and mutual cooperation that linked the city nobles to the Timurid provincial government. In the area of endowments, four main groups can be distinguished in the Timurid period: a) Timurid sultans, b) the royal family, c) Timurid rulers and emirs, d) ordinary people. Endowments were usually made with the motive of legitimizing land ownership, preventing usurpation and confiscation, benevolence, and so on. The waqf system had privileges that protected the founder from any kind of confiscation and taxation and allowed him to include his family members among the beneficiaries of the endowment. In this way, the economic aspect of the endowment was in some cases more important than its religious aspect. In times of political instability, the conversion of property into an endowment acted as a barrier against political usurpers or unworthy successors and, in addition, as a religiously acceptable act, brought great prestige and prestige to the endowment. In the field of trade, close ties were also established during this period between the merchant class and the large landowner class. The large incomes of the owners of the sivorghals allowed them to participate in all kinds of commercial activities, which they did by investing and allocating large amounts of agricultural products to the merchant princes in exchange for a share of their profits. The conditions for this were ready, because the rights of the subjects during this period were always paid in goods. In addition to the owners, the rulers also invested in commercial affairs. In fact, the phenomenon of the participation of rulers and owners in commercial activities is one of the characteristics of the trade of the Timurid period, and even a title called "Ortaq" meaning "partner" and "shareholder" was used for the merchant princes. Summarizing and analyzing these historical data shows that a series of changes that were created as a result of the political rupture after the death of Timur and the centrifugal economy of this period led to a kind of privatization and decentralization of power, which resulted in the emergence of new cultural patrons, especially from among the military emirs of the court of Shah Rukh Timurid. The enjoyment of tax exemptions in the form of ownership of Sivorghali lands and the transfer of the provinces' tax expenditures to the rulers, along with the boom in trade and the flourishing of urban guilds and the joint efforts of the merchant class and Timurid emirs to earn more income and also to preserve the capital and assets of the owners and the wealthy through endowment programs, caused the military emirs, motivated by the desire to gain greater political legitimacy by utilizing cultural tools, to show interest in a series of public cultural measures that were mostly defined in the form of development activities. By following this trend, one of the most brilliant artistic periods of Iran in the Middle Ages took place, relying on the increase in the number of artistic patrons.

زمینه های اقتصادی تغییر چهره امرای نظامی دربار شاهرخ تیموری به حامیان هنر و آبادگران اجتماعی

رویا ظریفیان صالح مکرم^{1✉} | الهام حسنوند²

1. نویسنده مسئول: مدرس گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. رایانامه: royazarifian@gmail.com
2. دانش آموخته دوره دکتری مدیریت فرهنگی از دانشگاه آزاد اسلامی تهران، واحد شمال، تهران، ایران. رایانامه: el.hassanvand@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: 1403/08/07

تاریخ ویرایش: 1403/09/19

تاریخ پذیرش: 1403/09/20

واژه های کلیدی:

تیموریان،

حامیان فرهنگی،

معافیت مالیاتی،

سیورغال،

موقوفات،

ارتاق

یکی از ادوار درخشان و تابنده هنر و فرهنگ ایرانی، در دوران تیموری رقم خورده است. حمایت فرهنگی در زمان تیمور جریانی مرکزگرا و قوی بود که از خود تیمور نشأت می گرفت و به بناسازی و معماری محدود می شد. کشاکش برای کسب قدرت بیشتر و در نتیجه آغاز روند تمرکززدایی در زمان شاهرخ منجر به تقسیم قدرت و منابع ثروت در میان طبقات قدرتمند جامعه تیموری شد. در این زمان حامیان فرهنگی جدیدی متولد شدند که پراهمیت ترین آن ها از میان امیران نظامی دربار شاهرخ بودند. هدف مقاله پیش رو، بررسی ارتباط میان اقدامات فرهنگی و تأمین منابع مالی مرتبط با آن، به ویژه در دوره تمرکززدایی از قدرت است و تلاشی است در جهت پاسخ دادن به این پرسش اساسی که چه تحولاتی به لحاظ اقتصادی، زمینه ساز حمایتگری امرای نظامی شاهرخ از فعالیت های عام المنفعه و فرهنگی بوده است. به این منظور ضمن مطالعه و بررسی تحقیقاتی که تاکنون در حوزه های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی این دوره صورت گرفته است، با رویکردی تاریخی-نگر و روش توصیفی-تحلیلی به واکاوی تأثیر مؤلفه هایی چون معافیت های مالیاتی جدید و توجه ویژه به کشاورزی و تجارت، به عنوان مهم ترین عوامل ظهور و جذب حامیان جدید فرهنگی خصوصاً از میان امرای نظامی شاهرخ پرداخته شده است. نتایج مطالعات نشان می دهد، ساختار دگرگون شده اقتصادی در قالب برخی برنامه های معافیت مالیاتی و نیز رونق تجارت و شکوفایی اقتصادی اصناف شهری، در گرایش امیران نظامی به انجام فعالیت های عام المنفعه فرهنگی به منظور کسب مشروعیت بیشتر، تأثیر مستقیم داشته است.

استناد: ظریفیان صالح مکرم، رویا؛ حسنوند، الهام. (1403). زمینه های اقتصادی تغییر چهره امرای نظامی دربار شاهرخ تیموری به حامیان هنر و آبادگران اجتماعی، مطالعات هنرهای تجسمی، 2(1)، 157-169.

DOI: 10.22111/jart.2024.50137.1065

© ظریفیان صالح مکرم، رویا؛ حسنوند، الهام.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

1- مقدمه

دوره تیموری را دوره رنسانس هنری ایران نامیده‌اند. بسیاری بر این عقیده‌اند که نیروی محرکه این نوزایی در ابتدا از سوی دربار تیموری فراهم آمد. آن‌ها هنرمندان را از مراکز و جنوب ایران به دربارهای خویش در خراسان و ماوراءالنهر جلب کردند و این ذوق و سلیقه شخصی شاه و شاهزادگان تیموری بود که توان و قدرت تازه‌ای را برای زیبایی‌شناسی ایرانی به ارمغان آورد؛ اما عده‌ای دیگر از پژوهشگران معتقدند سلاطین زیبایی‌شناسانه اغراق‌آمیز شاهزادگان تیموری و سطح والای فرهنگی آن‌ها را نمی‌توان در افزایش فعالیت‌های عام‌المنفعه فرهنگی دخالت داد، زیرا حمایت از هنرها کاری بسیار پرهزینه و نیازمند منابع مالی قابل‌توجه است. از این منظر، بررسی تأثیر مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بر تحولات هنری این دوره ضرورتی است که می‌بایست به آن پرداخته شود؛ زیرا فهم هنر و فرهنگ هر دوره، در گرو فهم سازوکارهایی است که بسترساز فعالیت‌های فرهنگی و هنری آن دوره بوده است. با مرگ تیمور، جریان مرکزگرایی پرقدرتی که وی ایجاد کرده بود، رو به اضمحلال نهاد و جریان مرکزگرایی که در دوران جانشینان وی ایجاد شد، منجر به یک رشته تحولات زنجیروار اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شد که در دامنه آن، تغییر چهره امرای نظامی دربار شاهرخ به حامیان هنر و آبادگران اجتماعی نیز رقم خورد و به واسطه فعالیت‌های فرهنگی و عام‌المنفعه این حامیان فرهنگی جدید، روح تازه‌ای در کالبد فرهنگی این دوره دمیده شد. هدف مقاله پیش‌رو، بررسی ارتباط میان اقدامات فرهنگی و تأمین منابع مالی مرتبط با آن، به‌ویژه در دوره تمرکززدایی از قدرت است. این مقاله تلاشی در جهت پاسخ‌دادن به این پرسش اساسی است که چه تحولاتی به لحاظ اقتصادی، زمینه‌ساز حمایت‌گری امرای نظامی شاهرخ از فعالیت‌های عام‌المنفعه و فرهنگی بوده است. به‌منظور پاسخ‌دادن به این پرسش، تحولات اقتصادی مؤثر در دوره شاهرخ تیموری را به‌عنوان مهم‌ترین عامل بسترساز ظهور حامیان فرهنگی جدید در نظر گرفته و تأثیر سه مؤلفه معافیت‌های مالیاتی جدید و توجه ویژه به کشاورزی و تجارت را بر تغییر چهره امرای نظامی شاهرخ و تبدیلیشان به حامیان فرهنگی و آبادگران اجتماعی مورد سنجش و واکاوی قرار می‌دهیم.

روش پژوهش و شیوه‌های مورد استفاده

مقاله پیش‌رو، براساس هدف از نوع تحقیقات نظری و از نظر ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است. داده‌های این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای از منابع مکتوب و مطالعات صورت‌پذیرفته پیشین جمع‌آوری و طبقه‌بندی شده و با رویکردی توصیفی-تحلیلی مورد تجزیه و تحلیل کیفی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

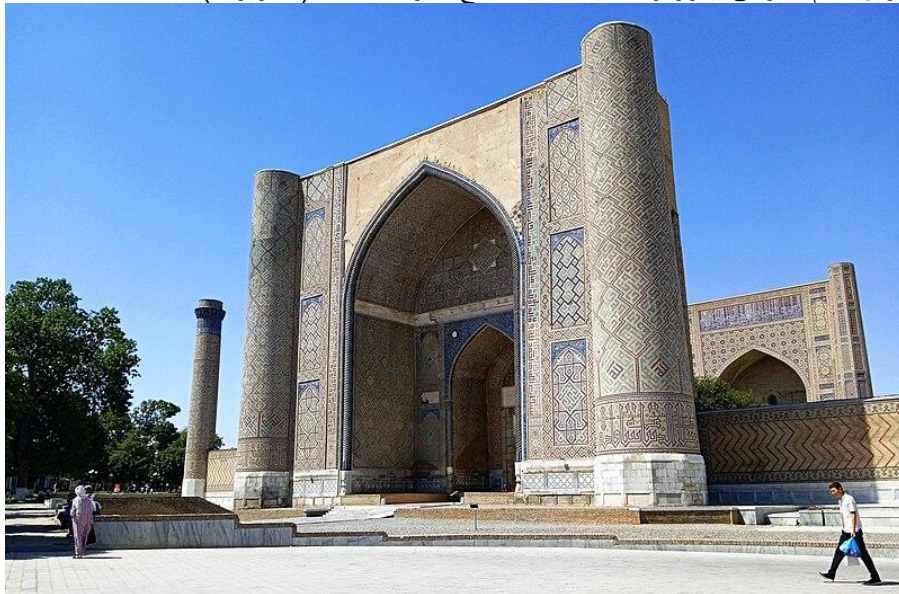
پیشینه مطالعات انتشاریافته با موضوعیت هنر و فرهنگ دوران تیموری گستره متنوعی از روش‌ها و رویکردها را تجربه کرده است که هریک گواه وجود نظرگاه‌های مختلف پژوهشی نسبت به این موضوع است. در این میان کم نیستند مطالعاتی که ضمن باور به زمینه‌مندی تحولات فرهنگی و هنری، چگونگی ایجاد این تحولات را در بسترهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی زمانشان پی‌جویی کرده‌اند و با رویکردی تاریخی-نگر طیف وسیعی از موضوعات مرتبط با هنر و فرهنگ تیموری را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ علاوه بر این‌ها، مطالعات تاریخی بسیار ارزشمندی وجود دارند که هریک به‌طور جداگانه به بخشی از رویدادها و مسائل مربوط به دوران تیموری پرداخته‌اند که از مهم‌ترین این مطالعات می‌توان به «تاریخ ایران دوره تیموریان» ویرایش پیتیر جکسن (1381) و «تاریخ تیموریان» نوشته لوسین بوا (1389) اشاره کرد. آژند (1381) در مقاله «هنرپروری و هنروری در دوره شاهرخ تیموری» سیاست هنری دوره شاهرخ را با محوریت مسئله تمرکززدایی از قدرت مورد بررسی قرار داده است و ولی‌الله کاووسی (1389) نیز در کتاب «نیغ و تنبور؛ هنر تیموریان به روایت متون» با تقسیم‌بندی هنر دوره تیموری به سه دوره پیدایش (تیمور)، شکوفایی (شاهرخ) و اوج (سلطان حسین بایقرا)، اطلاعات موجود در منابع این دوره را مورد واکاوی قرار داده و با بررسی اقدامات هنری حاکمان تیموری به هنرهای رایج و شرح حال هنرمندان این دوره پرداخته است. منز (1392) نیز در کتاب «قدرت سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری» ضمن بررسی مناسبات میان دولت و جامعه تیموری با رویکردی سیاسی، بر عامل وحدت میان طبقات مختلف مردم تمرکز کرده و تشکیلات نظامی، سیاسی و دیوانی دوره شاهرخ تیموری را به تفصیل شرح داده است. با این‌همه در هیچ‌یک از مطالعاتی که تاکنون با موضوع هنر تیموریان در دوران شاهرخ صورت پذیرفته است، به نقش ویژه امرای او به‌عنوان حامیان هنری پرداخته نشده و بسترهای اقتصادی زمینه‌ساز این شکل از هنرپروری نظامیان، مورد توجه قرار نگرفته است. این مقاله بر آن است تا زمینه‌های اقتصادی تأثیرگذار بر تغییر چهره امرای نظامی دربار شاهرخ تیموری به حامیان هنر و آبادگران اجتماعی را مورد واکاوی قرار دهد.

تیمور، احیاگر نظام پیشه‌وری و اصناف در شرق ایران

فتوحات مغول در دهه‌های آغازین سده هفتم هجری تأثیرات سوء و مخربی بر حیات اقتصادی-اجتماعی ایران، خصوصاً در خراسان داشت. شهرهای آباد و پیشرفته قدیمی همچون مرو، بلخ، بخارا، هرات، نیشابور، ری و... به‌شدت آسیب دیدند (پطروشفسکی، 1354: 31). این کاهش جمعیتی، زندگی شهری و مدنی را با بحران و رکود مواجه کرد و در عوض شیوه زندگی صحرائنشینی و ایلپاتی را جایگزین آن کرد. شهرهای مهمی همچون مرو، بلخ، نیشابور و هرات مدت‌های طولانی ویرانه باقی ماندند و بازسازی و احیای مجدد آن‌ها تا عصر تیموریان به تعویق افتاد (رفیعی، 1386: 73). به گفته رشیدالدین فضل‌الله همدانی تا پیش از غازان‌خان در شهرهای خراسان از هر ده خانه، پنج خانه خالی و ویران بود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، 1367: 2809). یکی از مهم‌ترین عواملی که بازسازی اقتصادی و رشد نظام شهری را در عهد مغول دچار مشکل کرد، شیوه برخورد آنان با مردم شهر و روستا بود. امرای نظامی و اشرافیت چادرنشین مغول، سرزمین ایران را منبعی دائمی برای غارت و چپاول می‌پنداشتند و با وضع مالیات‌ها و عوارض جدید و بهره‌کشی ظالمانه از روستاییان و پیشه‌وران، به وخامت این اوضاع آشفته، دامن می‌زدند. مالیات‌های سنگینی که بر فعالیت صنعت‌کاران و تجار اعمال می‌شد، خود مانع بزرگی برای احیای زندگی شهری بود (لمبتون، 1362: 192). در اثر وضع مالیات‌های جدید، پیشه‌وران شهری مجبور بودند شهر و دیار

خود را ترک و به مناطق امن‌تر مهاجرت کنند. بدین‌ترتیب شهرهای کوچک‌تری که توانسته بودند از آسیب یورش استپ‌نشینان صحرانورد امان یابند نیز از جمعیت فعال و مولد تهی می‌شدند (رفیعی، 1386: 73).

با ظهور تیمور دور تازه‌ای از یورش‌ها آغاز شد. تیمور توانست با اتحاد قبایل، سپاهی از جغتائیان پدید آورد و حکومت سرزمین جغتای را که بنای آن به سستی گراییده بود از نو زنده کند و یورش‌های بنیان‌کن خود را به ایران، هند، آناتولی و سوریه آغاز کند. تیمور در این یورش‌ها دو هدف عمده را دنبال می‌کرد: نخست غارت خزاین و اموال منقول مردم و تاراج پیشه‌وران و صاحبان فکر و اندیشه و دوم، انتقال آن‌ها به ماوراءالنهر (آژند، 1384: 10). تیمور خود اهل سمرقند بود و در محیطی شهری رشد کرده بود. او و شاهزادگانش، اشتیاق وافر به بازسازی شهرهایی داشتند که مقر حکومتی‌شان بود تا از این طریق بتوانند در قلمرو اقتصادی دست به القانات سیاسی و فرهنگی زده و به این ترتیب خود را در جایگاهی برتر قرار دهند (رویمر، 1382: 140). اشتیاق تیمور به ساختن بناهای جدید و تعمیر ابنیه گذشته در بسیاری از منابع بازتاب یافته‌است. شاید بتوان مهم‌ترین اقدام عمرانی تیمور را احداث مسجد جامع سمرقند دانست (تصویر 1).

تصویر 1- مسجد جامع یا مسجد بی‌بی خانم سمرقند (URL1)

وی پس از فتح دهلی و بازگشت به سمرقند دستور ساخت این بنا را صادر کرد. در ساخت این بنا مطابق با گفته میرخواند، حدود 200 تن از استادان سنگ‌تراش آذربایجان، فارس و هندوستان مشغول به کار شدند و حدود 500 تن دیگر در کوه‌ها به بریدن سنگ اشتغال داشتند (میرخواند، 1373: 1090). سمرقند روزگار تیمور را انبوه صنعتگران، افکار جدید و اشتیاق مفرط به اندازه‌های بزرگ فراگرفته بود. در آن روزگار سمرقند از شهرهای مشهور و معتبر ماوراءالنهر بود؛ خاستگاه نخستین فرمانروایان ایران پس از اسلام که با قدرت‌گرفتن تیمور، بار دیگر فرصتی یافت تا به‌عنوان مرکز فرمانروایی ایران مطرح شود. تیمور در جهت آبادانی و زیباسازی سمرقند از هیچ کوششی دریغ نکرد. او با متمرکز کردن هنرمندان و صنعتگران در سمرقند و صرف مال بسیار، در مدت زمان کوتاهی این شهر را به یکی از زیباترین شهرهای جهان تبدیل کرد. او هنرمندان، معماران و صنعتگران را از سراسر سرزمین‌های مفتوحه به سمرقند فرستاد و به این ترتیب، هنرمندانی از خوارزم، تبریز، شیراز، اصفهان و کاشان و سرانجام از بغداد، هند و شام، در دربار تیمور مشغول به فعالیت شدند (طاووسی، 1387: 24). بدون تردید اقدامی که امیر تیمور در خصوص انتقال و اسکان اهل حرفه و پیشه‌وران به شهرهای ماوراءالنهر و خراسان، خصوصاً سمرقند و هرات به عمل آورد، عامل قطعی در ایجاد و سازمان‌یافتن اصناف شهری در دوران جانشینان او به شمار می‌آید (رفیعی، 1386: 78).

ضعف قدرت مرکزی و ظهور حامیان جدید فرهنگی

حمایت فرهنگی در زمان تیمور جریانی مرکزگرا و قوی بود که از خود تیمور نشأت می‌گرفت و به بناسازی و معماری محدود می‌شد و سایرین کمتر به حمایت از این نوع برنامه‌ها برمی‌خاستند؛ اما با شروع روند گریز از مرکز در زمان شاه‌رخ، شرایط طور دیگری پیش رفت. امرای مقتدر ترک، اعضای برجسته قبایل جغتای که در قبال خدمات نظامی، سیورغال دریافت کرده بودند، به خصوص در زمینه معماری، به حمایت از بناسازی پرداختند که از جمله معروف‌ترین این امرایان به امیر شاه ملک جلال‌الدین فیروزشاه اشاره کرد. با مرگ تیمور و آغاز مبارزات درون خانگی شاهزادگان تیموری و نیز تغییر جهت‌دادن مداوم بخشی از نخبگان نظامی صحرانورد ترک، شرایطی پیش آمد که تنها حربه سیاسی مؤثر شاهزادگان تیموری برای کنترل‌کردن و به‌خدمت‌گرفتن این نخبگان نظامی، واگذاری امتیازات مالی منظم به ایشان بود. این امتیازات یا به‌صورت «سیورغال» یعنی واگذاری عواید تولیدات زمین صورت می‌پذیرفت یا در قالب دیگر اشکال معافیت مالیاتی انجام می‌شد (سابتنلی، 1384: 181-207).

اگرچه تیموریان از چندین شهر بزرگ، بر همه قلمروشان نظارت می‌کردند، سطح نظارت و سلطه آنان در همه نواحی یکسان نبود. سلسله‌مراتب اعمال نظارت تیموریان بر شهرها و مناطق و نواحی مختلف به این صورت بود که هرات به‌عنوان پایتخت عملاً تحت سلطه و نظارت دربار تیموریان قرار داشت و در نتیجه در رأس این سلسله‌مراتب جای می‌گرفت. در مرتبه بعدی، مراکز ایالات بزرگ نظیر شیراز و سمرقند قرار داشتند که به دست شاهزادگانی اداره می‌شدند که سپاهی بزرگ در اختیارشان

بود و در سطح بعدی نیز مراکز درجه دومی نظیر یزد و کرمان قرار داشتند که حکمرانان‌شان شاهزادگان کم‌اهمیت‌تر یا امیرانی بودند که هرکدام دیوان ایالتی و سپاهی متشکل از سربازان جغتای در اختیار داشتند (همان: 179). با این اوصاف قلمرو تیموریان مملو از نیروهای گریز از مرکز بود و حکومت مرکزی تنها نیروی منحصربه‌فرد به شمار نمی‌آمد. در چنین شرایطی حکمرانی، هنر موازنه میان منافع رقیب و تنبیه و تشویق‌های عبرت‌آموز بود.

زمینه‌های اقتصادی مؤثر بر فعالیت‌های فرهنگی امرای تیموری

در نظر نخبگان نظامی صحراگرد، فرهنگ‌پروری و حمایت فرهنگی، تقلید و تشبیه‌جویی از فرهنگ معتبر ایرانی-اسلامی بود؛ البته بدون آنکه سنت‌ها و آرمان‌های بیابان‌گردی خویش را کاملاً فراموش کرده یا فرو گذارند. بسیاری از امرای نظامی دوره تیموری با انگیزه‌هایی سیاسی به حمایت فرهنگی به‌ویژه در اشکال متظاهرانه و تجملی آن نظیر بناسازی، روی می‌آوردند. پشتوانه اقتصادی این قبیل فعالیت‌ها، سیاست‌های مالیاتی ویژه‌ای بود که می‌توان آن‌ها را در سه شاخه کلی: 1- مالکیت‌های ارضی 2- تخصیص هزینه‌کرد مالیات ایالات در خود ایالات و 3- موقوفات، مورد بررسی قرار داد. در کنار این سیاست‌های مالیاتی، عامل اساسی دیگری که در ایجاد بسترهای اقتصادی مؤثر در جذب امرای تیموری به فعالیت‌های عام‌المنفعه تأثیر مستقیم داشت، تشریک مساعی میان ایشان و طبقه بازرگانان بود.

1- مالکیت‌های ارضی

اصطلاح مغولی «سیورغال»، در اصل به «عمل حمایت» (از سوی حاکم)، «عطیه و هبه» اطلاق می‌شده است. اصطلاح «سیورغامیشی» که در دوره مغولان ایلخانی باب شد نیز چنین مفهومی داشته است. سیورغال یا واگذاری تیول به نوعی از ارضی گفته می‌شود که مالکیت‌شان موروثی بوده و کاملاً از پرداخت مالیات معاف بودند. دولت مرکزی در آن‌ها از مداخله قانونی و دیوانی پرهیز می‌کرده و عمال حکومت نیز از هر نوع دخالت در آن، حتی قدم‌گذاشتن بدان برحذر شده بودند؛ بنابراین حق اداره ارضی و جمع‌آوری مالیات، از اختیارات صاحب سیورغال به‌شمار می‌آمده است. این شکل از مالکیت ارضی، پیش از دوره تیموریان نیز وجود داشت، اما درست در زمان حکومت تیموریان و سلسله‌های ترکمان در سده نهم ه.ق/پانزدهم میلادی، توسعه یافت و به یکی از مهم‌ترین اشکال مالکیت ارضی در ایران و آسیای مرکزی تبدیل شد (فراگتر، 1382: 225). درواقع نخستین مورد شناخته‌شده از این شکل مالکیت، به دوره آل‌جلائری بازمی‌گردد، اما صورت‌بندی و تثبیت نهایی آن مربوط به دوران پسایلخانی است. سیورغال در دوره‌ای از ضعف قدرت مرکزی چهره بر بست و در دوره تیموریان، قراقیونلوها و آق‌قویونلوها، مانع محکمی در برابر مرکزیت‌گرایی سلطنت شد (همان: 228).

در نگاه نخست چنین به نظر می‌آید که این واگذاری‌ها موجب کاهش قدرت دربار می‌شود، اما شاه‌رخ تیموری برای جلوگیری از افزایش قدرت دارندگان تیول و سیورغال، دست به اقدامات متقابلی می‌زد. هنگامی که به موقعیت و مکان سیورغال‌ها نظر می‌افکنیم، متوجه خواهیم شد که این نوع از واگذاری‌ها تا حد زیادی به جلوگیری از تمرکز قدرت منطقه‌ای کمک کرده است. سیورغال امیران و شاهزادگان معمولاً در ایالت‌های محل مأموریت‌شان قرار نداشت و این احتمال مطرح است که واگذاری سیورغال‌ها به‌منظور پیشگیری از قدرت‌یابی امیران در مناطق و تضعیف قدرت شاهزادگان حاکم ایالات صورت پذیرفته باشد (منز، 1392: 186). درواقع پراکندگی منافع امیران نظامی در بیش از یک ایالت، در خدمت یکپارچگی قلمرو تیموریان بوده است. صاحبان سیورغال، به‌ویژه آن‌هایی که جزو نخبگان نظامی ترک بودند، معمولاً در ارضی سیورغالی خود اقامت نداشتند، آن‌ها ترجیح می‌دادند که با خانواده و ملازمانشان در شهرهای بزرگ اقامت گزینند و این عاملی بود که به انباشت ثروت در مراکز و چون هرات و غنای حیات فرهنگی این مراکز، منتج می‌شد (سابتلنی، 1384: 206).

2- تخصیص هزینه‌کرد مالیات ایالات در خود ایالات

در زمان شاه‌رخ تیموری حکمرانان ایالات از استقلال مالی گسترده‌ای برخوردار بودند و مالیات‌ها اغلب در خود ایالات هزینه می‌شد. گرچه در این زمینه شیوه‌های متفاوتی وجود داشت (منز، 1392: 182)؛ چنانکه به هنگام انتصاب بایسنقر و الیاس خواجه به حکومت، قرار بر این شد که درآمدها به‌عنوان سیورغال در اختیار خود آنان قرار گیرد (حافظ ابرو، 1372: 571)؛ اما هنگامی که غنا شیرین به حکمرانی کرمان رسید، دفاتر دیوان به هرات منتقل شدند (Aubin, 1956: 51). هر حکمران جدید مقام و مسند جدیدی را با اجرای طرح‌های ساختمانی عام‌المنفعه به رخ مردم می‌کشید و به این ترتیب اقدامات حکمران پیشین را تحت‌الشعاع فعالیت‌های خود قرار می‌داد (منز، 1392: 283). ساخت‌وسازهای عام‌المنفعه و تعمیر و نگهداری مساجد، مدارس، خانقاه‌ها، نوانخانه‌ها، آب انبارها و نهرها، بازار و حمام بخشی از کاردانی و شیوه حکمرانی نیک حاکمان به‌شمار می‌آمدند. مالیات‌ها اغلب و در وهله نخست به جیب صاحب منصبان می‌رفت و بخشی از آن نیز به‌صورت کارهای خیریه به جامعه بازمی‌گشت. منافع امیران، کارگزاران حکومت و اعیان شهر کاملاً با یکدیگر مرتبط بود. اجرای طرح‌های ساختمانی و حمایت از اهل فرهنگ، نشانگر وجود منافع مشترک و همکاری‌های دوجانبه‌ای است که اعیان شهری را به حکومت ایالتی تیموریان پیوند می‌داده است (همان: 275).

3- موقوفات

وقف در لغت به معنای ایستادن و پابندگی است و در اصطلاح عبارت است از نگهداشتن و حبس‌کردن عین ملک و مصرف آن در راه خدا و در اصطلاح قانون مدنی عبارت است از «حبس عین و تسبیل ثمره بر حسب نیت واقف» (دهخدا، 1377: ج 15: 20535-20536). پیشینه وقف در ایران به‌عنوان مسئله‌ای اجتماعی به دوران قبل از اسلام بازمی‌گردد. حمزه اصفهانی در مورد وقفیات یکی از پادشاهان ساسانی می‌نویسد: «در ده حروان از روستای جی آتشکده‌ای به‌نام سروش آذران ساخت و قریه یوان و جاپاه از روستای لنجان را به آن وقف کرد» (اصفهانی، 1367: 51). پس از اسلام نیز ایرانیان به وقف اموال در جهت تأسیس مسجد، مدرسه، اشاعه آیین جدید و کارهای عام‌المنفعه نظیر ساختن کاروانسرا، پل، حفر قنات و دارالشفاء...

پرداختند. با این حال منابع، اطلاعات روشنی درباره جایگاه نهاد وقف در سیستم اداری قرون نخستین اسلامی در اختیار نمی‌نهند و تنها موردی که در متون این دوره به آن اشاره شده است، ذکر نام دیوان اوقاف در دوره سامانیان است که مسئولیت آن رسیدگی به مساجد و اراضی موقوفه بوده است (ابوسعید، 1385: 59). در حملات اولیه مغولان و حکومت اولین ایلخان‌ها، بسیاری از املاک و اراضی موقوفه به تصرف ایشان درآمد و در قالب اینجو و خالصه در اختیار دیوان قرار گرفت (اشپولر، 1368: 326)؛ اما با روی کار آمدن عناصر ایرانی در دستگاه حکومتی ایلخانان به خصوص خواجه رشیدالدین، جریان وقف از رکود مقطعی خارج شد. موقوفات بسیاری برای رهایی از مصادره یا معافیت مالیاتی اموال و املاک شکل گرفت و از محل همین موقوفات، بسیاری از مساجد و مراکز علمی و اماکن عام‌المنفعه ساخته و نگهداری می‌شد (عنبری، 1391: 3). تیمور نیز با هدف عمران و آبادانی به مسئله وقف توجه ویژه نشان داد. انگیزه‌های وی در این کار هرچه باشد، مورد تحسین قرار گرفت و به تقلید از وی بسیاری از امرای تیموری و علی‌الخصوص شاه‌رخ به این سنت حسنه روی آوردند (همان: 4). چنانچه خواجه غیاث‌الدین سمنانی از امرای تیمور در سال 806 خانقاهی بزرگ روبه‌روی ساختمان دارالفتح یزد موسوم به «دارالغریبا» بنا کرد و املاک و رقبات فراوانی بر آن وقف کرد (مستوفی باقی، 1340، ج 3: 150). وضعیت در این دوران به گونه‌ای بود که به نوشته منابع «مشایخ یزد به سبب فراوانی موقوفات، ثورات را از مردم نمی‌پذیرفتند» (تاج‌الدین یزدی، 1987: 165). واقفان دوره تیموری را می‌توان به چهار گروه اصلی تقسیم کرد: الف- سلاطین تیموری، ب- خاندان سلطنتی، ج- حاکمان و امرای تیموری، د- مردم عادی (عنبری، 1391: 12). وقفیات معمولاً به انگیزه مشروعیت‌بخشیدن به تملک زمین، جلوگیری از غصب و مصادره، احسان و خیرخواهی و... صورت می‌پذیرفت. سیستم وقف دارای امتیازاتی بود که بانی آن را در برابر هر نوع مصادره و مالیات حفظ می‌کرد و به او اجازه می‌داد که اعضای خانواده خود را در شمار مستمری‌گیران موضوع وقف قرار دهد. به این طریق، جنبه اقتصادی وقف، در برخی موارد بیشتر از جنبه مذهبی آن مطرح بوده است (گلمبک، 1374: 94). حاکمان و خوانین آن‌ها در ایام بی‌ثباتی سیاسی با تبدیل املاک خود به موقوفه، این املاک را نه تنها از افتادن به دست جانشینان نالایق یا غاصبان سیاسی حفظ می‌کردند، بلکه با این کار اعتبار و حیثیت زیادی نیز بین مسلمانان برای خود فراهم می‌آوردند (سابتلی، 1384: 189).

یکی از مشهورترین امرای تیموری که موقوفات بسیار گسترده‌ای در مرکز ایران دارد، امیرچخماق است که مجموعه امیرچخماق یزد شامل بازار، تکیه، مسجد و دو آب‌انبار از او به یادگار مانده است (تصویر 2). نظام‌الدین چخماق فرزند جلال‌الدین بن تیمور شامی یکی از امرای جنگجو و شجاع یزد در دوران حکومت شاه‌رخ بود. در کتب تاریخی یزد شرح مفصلی از کارهای عمرانی در وقفیاتی که توسط امیر چخماق و همسرش بی‌بی فاطمه اداره می‌شدند، ارائه شده است و آثار تاریخی برجای‌مانده، بیشتر حاصل وقفیات امیر چخماق است تا فعالیت‌های اجرایی وی به عنوان حاکم شهر (ایوانکه، 1384: 36). یزد به مدت سی سال تحت حکمرانی امیر چخماق -برگمارده شاه‌رخ- یک دوره صلح و آرامش را سپری کرد. امیر و همسرش، از حامیان ثابت‌قدم و فرهیخته هنر، معماری و ساخت‌وسازهای عام‌المنفعه بودند (منز، 1392: 281). بررسی متن وقفنامه‌ای که از این زوج باقی مانده است، آشکار می‌سازد که اولین هدف چخماق و همسرش، حفظ اموال و دارایی خود برای فرزندان‌شان بوده است. تولیت موقوفه با فرزندان ذکور آن‌ها بوده و مشرف و ناظر موقوفه نیز غیر از اولاد آن‌ها نبوده‌اند (همان: 43).

تصویر 2- تکیه امیرچخماق یزد (Url 2)

4- ارتباط تنگاتنگ امرای تیموری با طبقه بازرگان

مسئله تجارت و طبقه بازرگان از همان ابتدای بر تخت نشستن تیمور مورد توجه ویژه وی قرار گرفتند. چنان‌که کلاویخو می‌گوید: «تیمور پیوسته پشتیبان بازرگانی و داد و ستد بود تا از این طریق بتواند پایتخت خود را به یکی از مهم‌ترین شهرهای مهم و عمده تبدیل کند» (کلاویخو، 1366: 285). همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، تیمور به عنوان احیاگر نظام اصناف و پیشه‌وری، نخستین گام‌ها را در جهت شکوفایی اقتصادی و تجاری شهرهای شرق ایران برداشت و رویکرد وی در دوره جانشینانش به خصوص در مرکز و جنوب ایران، پیگیری شد و بسیاری از شهرهای این منطقه از جمله یزد، شیراز و اصفهان از رونق اقتصادی بی‌نظیری بهره‌مند شدند. یزد به اندازه شیراز و اصفهان به کشاورزی متکی نبود و به دلیل خودبسند نبودن یزد در تأمین مایحتاج غذایی ساکنانش، اهالی آن بیشتر در امور تجارت و صنعت، به‌ویژه ابریشم‌بافی و سایر منسوجات فعالیت داشتند (حافظ ابرو، 1378، ج 2: 110). صنعت قنادی پررونقی نیز در یزد برقرار بود (Miller, 1990: 201) و اعیان شهر

و امیران نیز دستی در تجارت داشتند و به احتمال زیاد بخش عمده ثروتشان را از رهگذر تجارت و صنعت به دست می‌آوردند (منز، 1392: 282). با وجود چیرگی تشکیلات اداری تیموریان بر منابع اقتصادی شهرهایی مانند یزد، بخش عمده قدرت اقتصادی در دست طبقه تجار بود. ثروت خاندان‌های بازرگان بیانگر قدرت و نفوذ اقتصادی آنان بود و کارگزاران حکومت جغتایی بر حیات اقتصادی این شهر چیرگی نداشتند (همان: 293). همین امر باعث می‌شد برای دستیابی به قدرت و ثروت بیشتر، به طبقه بازرگان و تجار شهر نزدیک‌تر شوند.

یکی از مشخصه‌های خاص طبقه بازرگان از قرن هشتم هجری به بعد، ارتباط تنگاتنگ آن‌ها با طبقه مالکان عمده است. صاحبان سیورغال‌ها، متولیان اراضی موقوفی و مالکان بزرگ ترجیح می‌دادند به عنوان شهروندانی منتفد در شهرهایی که دور از اراضی‌شان بود، زندگی کنند. درآمدهای هنگفت، این امکان را به آن‌ها می‌داد تا در انواع فعالیت‌های بازرگانی مشارکت کنند، آنان این کار را از طریق سرمایه‌گذاری و تخصیص مقدار زیادی از محصولات کشاورزی به شاهزادگان تاجر در ازای دریافت سهمی از سودشان انجام می‌دادند. شرایط این کار مهیا بود، زیرا حقوق رعایا در این دوران، همواره به صورت کالا پرداخت می‌شد. علاوه بر مالکان، حکام نیز در سرمایه‌گذاری مبالغی از سرمایه شخصی در امور بازرگانی، درنگ نمی‌کردند درواقع پدیده مشارکت حکام و مالکان در فعالیت‌های تجاری یکی از ویژگی‌های بازرگانی در دوره تیموری است و حتی عنوانی به نام «ارتاق» به معنای «شریک» و «سهم‌بر» (فراگنر، 1382: 242) برای شاهزادگان تاجر استفاده می‌شده است؛ البته باید در نظر داشت بسیاری از امرای تیموری جزو زمین‌داران بزرگ محسوب نمی‌شدند، اما از طریق مشارکت در فعالیت‌های بازرگانی سود کلانی نصیبشان می‌شده است؛ برای مثال، شرح رقبات موقوفه که در وقف‌نامه امیرچخماق و همسرش درج شده است، نمونه‌ای است که بر مبنای آن می‌توان دریافت شکل و صورت ثروت یک امیر در دوره تیموری چگونه بوده است. بررسی املاک این زوج نشان می‌دهد که آن‌ها جزو زمین‌داران بزرگ نبودند، زیرا حتی در سهام حقابه قنات که بخش عظیمی از درآمد آنان را تشکیل می‌داد، با دیگران شراکت داشته‌اند. با این همه منبع اصلی ثروت امیرچخماق، املاک تجاری از جمله دکان‌ها و کاروانسرای موقوفه و همچنین کارخانه غیروقفی قند بوده است (ایوانکه، 1384: 44).

نتیجه‌گیری

مجموعه‌ای از دگرگونی‌هایی که در نتیجه گسیختگی سیاسی پس از مرگ تیمور و اقتصاد مرکزگرای این دوره ایجاد شده بودند، منجر به نوعی خصوصی‌سازی و تمرکززدایی در جذب حامیان فرهنگی جدید به خصوص از میان امرای نظامی دربار شاهرخ تیموری شد. برخورداری از معافیت‌های مالیاتی در قالب مالکیت اراضی سیورغالی و واگذاری هزینه‌کرد مالیات ایالات در اختیار حکمرانان، در کنار رونق بازرگانی و شکوفایی اصناف شهری و تشریک مساعی طبقه بازرگان و امرای تیموری در جهت کسب درآمد بیشتر و نیز حفظ سرمایه و دارایی مالکان و ثروتمندان از طریق برنامه‌های وقفی، سبب شد تا امرای نظامی به انگیزه کسب مشروعیت سیاسی بیشتر با بهره‌گیری از ابزار فرهنگی، به یکسری اقدامات فرهنگی عام‌المنفعه که بیشتر در قالب فعالیت‌های عمرانی تعریف شده بودند، اقبال نشان دهند. با پیگیری این روند یکی از درخشان‌ترین ادوار هنری ایران در دوران میانه با تکیه بر افزایش تعداد حامیان هنری رقم خورد.

منابع

- ابوسعید، احمد بن سلمان. (1385). مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- اشپولر، برتولد. (1368). تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: علمی فرهنگی.
- آژند، یعقوب. (1384). تیموریان، جلد 1، تهران: انتشارات مولی.
- آژند، یعقوب. (1381). هنرپروری و هنروری در دوره شاهرخ تیموری، نشریه تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، دوره سوم، شماره 1، 75-90.
- اصفهان، حمزه بن حسن. (1367). تاریخ پیامبران و پادشاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ایوانکه، الکیو. (1384). موقوفات یکی از امرای تیموری (موقوفات امیرچخماق در یزد)، ترجمه سید محمد مهدی هاشمی، میراث جاویدان، شماره 49، 34-49.
- پطروشفسکی، ایلپا پاولوویچ. (1354). اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- حافظ ابرو. (1372). زبده التواریخ، تصحیح سید کمال حاج سید جواد، تهران: نشر نی.
- حافظ ابرو. (1378). جغرافیای تاریخی، تصحیح صادق سجادی، ج 3، تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- دهخدا، علی‌اکبر، (1377). لغت‌نامه دهخدا، ج 15، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی. (1367). جامع التواریخ، ج 2، به اهتمام بهمن کریمی، تهران: انتشارات اقبال.
- رفیعی، امیر تیمور. (1386). سیری در اوضاع اقتصادی خراسان بزرگ در عهد تیموری، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، سال دوم، شماره 6، 61-84.
- رویمر، هانس روبرت. (1382). جانشینان تیمور، تاریخ ایران دوره تیموریان، ویرایش پیتر جکسن، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.
- سایتلنی، ماریا. (1384). فرهنگ دوستی و هنرپروری تیموریان و مبنای اجتماعی-اقتصادی آن، تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- طاووسی، ولی‌الله. (1387). زمینه‌های توسعه هنر در دوران تیموریان، آیین خیال، شماره 12، 24-27.
- عنبری، مرضیه؛ خالدی، انور. (1391). بررسی مسئله وقف در دوره تیموری، تاریخ پژوهی، شماره 51، 1-19.
- فراگنر، برت. (1382). اوضاع اجتماعی و اقتصادی عصر تیموری، تاریخ ایران دوره تیموریان، ویرایش پیتر جکسن، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.

کلاویخو، روی گنزالس. (1366). سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

گلمبک، لیزا؛ ویلر، دونالد. (1374). معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

لمبتون، آن. (1362). مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

منز، بناتریس. (1392). زمامداری و تفویض قدرت در قلمرو تیموری، تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.

میرخواند. (1373). روضه‌الصفاء، تهذیب و تلخیص دکتر عباس زریاب، ج ۲، تهران: نشر علمی.

مستوفی بافقی، محمد مفید. (1340). جامع مفیدی، تصحیح ایرج افشار، ج 3، تهران: نشر مهر آیین.

یزدی، تاج الدین حسن ابن شهاب. (1987). جامع‌التواریخ حسنی، تصحیح مدرسی طباطبائی و ایرج افشار، مؤسسه تحقیقات علوم آسپای میانه و غربی، کراچی.

Aubin, J. (1956). Matériaux pour la biographie de Shah Nimatolla Wali Kermani, Paris: bibliotheque Iranienne.

Miller, Isabel A.M. (1990). The Social and Economic History of Yazd, University of London.

URL 1: https://en.wikipedia.org/wiki/Bibi-Khanyim_Mosque#/media/File:%D0%9C%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%82%D1%8C_%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%B8_%D0%A5%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%BC._%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4.jpg

URL 2: https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87_%D9%85%DB%8C%D8%AF%D8%A7%D9%86_%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%B1%DA%86%D8%AE%D9%85%D8%A7%D9%82